

หลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์: สัญญาเมื่อแรกตั้งราชธานีใหม่ผ่านแนวคิดศิลปะ - สถาปัตยกรรม

สวรรณค์ ตั้งตรงสิทธิกุล

นักวิชาการอิสระ

sevanbancok@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา “สัญญา” ของหลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ 1 ผ่าน “รูปแบบศิลปะ-สถาปัตยกรรมของเสาหลักเมือง” ซึ่งมีเนื้อความสัมพันธ์กับกายภาพทางภูมิศาสตร์ของเมือง ที่มีผลต่อแนวคิดการตั้งหลักเมืองที่อยู่ในช่วงเวลาร่วมสมัยกัน โดยศึกษาจากประเด็นต่าง ๆ ดังนี้

- ที่ตั้งและภูมิศาสตร์ของหลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์ในสมัยรัชกาลที่ 1
- รูปแบบศิลปกรรมของเสาหลักเมือง สมัยรัชกาลที่ 1
- หลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์ กับนัยความหมายที่ปรากฏในไตรภูมิฯ

จากการศึกษา พบว่าหลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ 1 เกิดจากความมุ่งหมายในการสร้างสัญญา เพื่อสื่อความหมายพื้นที่ใจกลางของเมืองซึ่งมีความสำคัญในช่วงเวลาแรกเริ่มของการสถาปนาราชธานีใหม่ที่สัมพันธ์กับภูมิศาสตร์ โดยมีการสร้างตัวหมุดหมายของหลักเมืองด้วยไม้มงคลให้เป็นแท่งเสาที่มีความกลมเรียวยาว ภายในบริเวณของหัวเสามีการบรรจุดวงชาตาของเมือง โดยมีการใช้รูปแบบของดอกบัวตูมที่เลียนแบบดอกบัวธรรมชาติมาประกอบกับตัวเสา ทำให้ได้ขนาดสัดส่วนที่เรียวยาว เปรียบเหมือนก้านดอกบัวที่ชูช่อโผล่ขึ้นมาเหนือพื้นดิน ซึ่งมีความสอดคล้องกับการกล่าวถึง “ดอกบัว” ที่ถือกำเนิดขึ้นเป็นสิ่งแรกใน “โลกใหม่” หลังจากผ่านเหตุการณ์เลวร้ายต่าง ๆ เหล่านี้แสดงให้เห็นถึงชุดความคิดเรื่อง ดอกบัวอันเป็นโลกทรรศน์ของผู้คนในสมัยอยุธยาตอนปลาย กรุงธนบุรี และตกทอดมาถึงรัตนโกสินทร์ได้เป็นอย่างดี

การกล่าวถึง ดอกบัว ในเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ปรากฏใน “ไตรภูมิโลกวิจิตรจินดามณี” และ “สมุดภาพไตรภูมิฯ” ซึ่งเป็นหลักฐานทางด้านศิลปกรรมสำคัญที่มาช่วยสร้างความเข้าใจเรื่องสถานที่ตั้งของหลักเมืองอันมีองค์ประกอบสภาพแวดล้อมทางกายภาพของราชธานีแห่งใหม่ ตลอดจนรูปแบบของดอกบัวยังมีความสัมพันธ์กับความหมายของพระพุทธรูปเจ้า มาสู่รัชกาลที่ 1 ในฐานะตัวแทนที่ทรงเป็น “โพธิสัตว์” ซึ่งมีความเชื่อมโยงกับหลักฐาน ศิลปะ สถาปัตยกรรมและผังเมือง ที่มีความสัมพันธ์กับเหตุการณ์ช่วงเปลี่ยนแผ่นดินและการย้ายศูนย์กลางราชธานีจากตะวันตก มาสู่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา โดยพบหลักฐานจากการสร้าง “แกนเมือง” ใหม่ มาสู่ที่ตั้งศูนย์กลางเมืองแห่งใหม่คือ ที่ตั้งของเสาหลักเมืองอันมีความหมายถึง “หลักชัย” ที่มีชัยพฤษภเป็นแกนกลางของเสาหลักเมือง

คำสำคัญ: หลักเมือง, กรุงรัตนโกสินทร์, สัญญา, แนวคิด, ศิลปะ, สถาปัตยกรรม, ภูมิศาสตร์, ไตรภูมิ

The Rattanakosin City Pillar: Symbolic Interpretations of the Founding Capital City through Art & Architectural Concepts

Sawan Tangtromgsitthikul

Independent Researcher

sevanbancok@gmail.com

Abstract

This article aims to study the "signs" of the Rattanakosin City Pillar through "Art-Architectural Styles of the City Pillars" which is related to the physical and geographical of the city. affecting the concept of establishing a city in the contemporary period by studying the following issues:

1. Location and geography of the Rattanakosin City Pillar in the reign of King Rama I
2. The artistic style of the city pillar in the reign of King Rama I
3. City Pillar of Rattanakosin with the implications that appear in the Traibhumi

In the study, it was found that the main city of Rattanakosin The reign of King Rama I was born to create a sign. To convey the central area of the city, which was important at the beginning of the establishment of the new capital geography. By creating the landmark of the City Pillar with auspicious wood as a pillar that is round and slender. Within the area of the pillar, there is the eye of the city. with the use of a lotus bud pattern that mimics the natural lotus flower to accompany the pillar resulting in a slender proportional size It is like a stalk of a lotus flower rising above the ground. This is consistent with the mention of the "lotus" that was born as the first in the "new world" after various terrible events. These illustrate the concept of lotus, which is the worldview of people in the late Ayutthaya period, Krung Thon Buri, and has been passed down to the early Rattanakosin period.

The mention of lotus flowers in various events that appear in "Traibhumi Lok Vinichayakatha" and "Traibhumi Picture Book" are important artistic evidence that helps to help understand the location of the City Pillar which contains the physical environment of the new capital. As well as the form of the lotus flower is also associated with the meaning of the Buddha to the reign of King Rama I as a representative of the "Bodhisattva" which is linked to evidence, art, architecture, and city planning. That is related to the events of the transition of the land and the relocation of the center of the Capital from the west to the east bank of the Chao Phraya River which found evidence from the creation of a new "city core" to the location of the new city center, which is the location of the City Pillar, which is meant to be a "Victory Point" with Chaiyaphruek wood as the centerpiece of the City Pillar.

Keyword: City Pillar, Rattanakosin Capital, Symbolic, Concept, Art, Architecture, Geography, Traibhumi

บทนำ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชขึ้นเป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี องค์ประกอบสำคัญลำดับแรกของเมืองที่ทรงให้สร้างคือ การตั้ง “*หลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์*” ให้เป็นหมุดหมายแรกเพื่อให้เป็น “*หลักชัย*” และ “*แกนเมือง*” แรกในการสถาปนาราชธานีแห่งใหม่ (สุวรรณค์ ตั้งตรงสิทธิกุล, 2558: 102-119) มีการเลือกใช้ “*ไม้ชัยพฤกษ์*” และเลือก “*ชัยภูมิ*” ให้หลักเมืองตั้งอยู่กึ่งกลางวงโค้งของคูน้ำเจ้าพระยา โดยมีการเชื่อมแกนเมืองแรกของราชธานีใหม่จากพระบรมธาตุสำคัญองค์หนึ่งของกรุงธนบุรีคือ วัดบางหว้าใหญ่ (รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล, 2558) เพื่อให้หลักเมืองเป็นแกนกลางเชื่อมโยงกับกลุ่มพื้นที่สำคัญของฝั่งเมืองใหม่ อาทิ วังหลวง วังหน้า พุ่มพระเมรุ ฯลฯ ตามหลักพิชัยสงคราม “*นาคนาม*” (แก่น้อย คักดีศรีและคณะ, 2531: 2-5) ซึ่งสอดคล้องกับคติการสร้างบ้านแปงเมืองผ่านพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์เพื่อให้บ้านเมืองมีความมั่นคงสืบไป

จากเหตุการณ์ดังกล่าว หลักเมืองในสมัยรัชกาลที่ 1 จึงเป็นปรากฏการณ์ใหม่ และเป็นจุดเริ่มต้นของการสร้างหลักเมืองตามหัวเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ในเขตชั้นเทศาภิบาลและบริเวณเขตใกล้เคียง โดยมีความมุ่งหมายเพื่อมุ่งเน้นเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ในการป้องกันพระราชอาณาเขต รวมถึงแนวคิดพิชัยสงคราม อันเป็นปัจจัยสำคัญต่อการตั้งเมืองใหม่ภายใต้คติ แนวคิด พิธีกรรม รวมถึงรูปแบบทางศิลปกรรมที่มีความสัมพันธ์กับหลักเมืองของกรุงรัตนโกสินทร์ในสมัยรัชกาลที่ 1 โดยเฉพาะองค์ประกอบสำคัญอันเป็นหมุดหมายแสดง “*ที่ตั้ง*” และ “*รูปแบบ*” ของหลักเมืองคือ “*เสาหลักเมือง*” ซึ่งมีความสัมพันธ์ต่อ “*ภูมิศาสตร์ของเมือง*”

ความสำคัญของบทความนี้ เพื่อทำความเข้าใจรูปแบบของเสาหลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์สมัย รัชกาลที่ 1 อันเป็นหมุดหมายสำคัญที่แสดงถึงร่องรอยการย้ายศูนย์กลางของราชธานีจากฝั่งตะวันตก มาสู่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งมีความสำคัญต่อประวัติศาสตร์เมืองผ่านองค์ประกอบของสถานที่สำคัญต่างๆที่อยู่ใจกลางเมืองในช่วงเวลานั้น เพื่อสร้างความเข้าใจถึงนัยความหมายของเสาหลักเมืองรัชกาลที่ 1 ซึ่งเป็นมรดกทางศิลปะ-สถาปัตยกรรมที่สืบเนื่องมาถึงปัจจุบัน

2. ผลการศึกษา

2.1 ภูมิศาสตร์และที่ตั้งหลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 1

หลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งอยู่บนพื้นที่ฝั่งตะวันออกของกรุงธนบุรี และถูกกำหนดให้เป็นหมุดหมายแรกในฐานะของเมืองใหม่เพื่อ “*ฝั่งอาหารรพ*” ซึ่งปรากฏใน “*ตำราพระราชพิธีนครฐาน*” ได้กล่าวถึงการทำให้หลักเมืองมีความศักดิ์สิทธิ์ โดยมีการเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ลงไปสถิตอยู่ในกันหลุม ซึ่งมีเนื้อความจากตำราพระราชพิธีนครฐาน (กรมศิลปากร, 2531: 269) ว่า

...ถึงเวลาฤกษ์จึงตั้งดินธาตุทั้ง 4 แลศิลารองหลัก แลหลักเมืองลงหลุม บ่อมทั้ง 6 บ่อมนั้น ก็ให้เชิญอาหารพลงหลุมพร้อมกันสิ้น ประโคมปีพาทย์ ช้องชัยแดรสังข์ ไห่ร้องยิงปืนเอาฤกษ์ พระสงฆ์สวดมหาชัยปริตรอวยชัย...

การตั้งหลักเมืองดังกล่าว มีการปรับเปลี่ยนบริเวณพื้นที่ต่างๆทางฝั่งตะวันออกของกรุงธนบุรี ซึ่งเคยเป็นที่ตั้งของพระยาราชาศรีสุทธีกับพวกจีนและครอบครัว (กรมศิลปากร, 2539: 6) ไปสู่องค์ประกอบพื้นที่สำคัญใหม่ของกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งตั้งอยู่บริเวณกึ่งกลางพื้นที่แนวโค้งของคูน้ำ โดยมีหลักเมืองตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของวัดพระแก้ว วังหลวง และตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของพุ่มพระเมรุ วังหน้า โดยมีตำแหน่งที่ตั้งของหมุดหมายหลักเมืองอยู่ใจกลางของเมืองในฐานะศูนย์กลางของราชธานีแห่งใหม่ตามช่วงเวลาแรกเริ่มของการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์

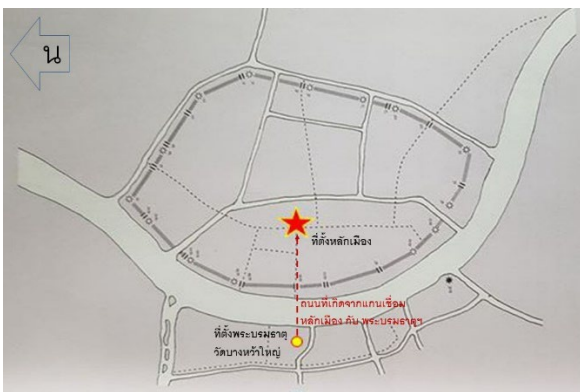
การที่หลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งอยู่มุมบนด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของพระบรมมหาราชวัง และตั้งอยู่บริเวณ “*พื้นที่ใจกลางโอบโค้ง*” ของแม่น้ำเจ้าพระยาและคลองคูเมือง ซึ่งเป็นแนวกำแพงเมืองเดิมทางฝั่งตะวันออกของกรุง

ธนบุรี(ในสมัยรัตนโกสินทร์ยังคงเรียกคลองนี้ว่า “คลองคูเมือง”) ทำให้พบร่องรอยในปัจจุบันว่า ที่ตั้งหลักเมืองได้ถูกกำหนดให้อยู่ฝั่งตะวันออก ซึ่งตรงข้ามศูนย์กลางกรุงธนบุรีโดยมีการเชื่อมกับตำแหน่งที่ตั้งของพระบรมธาตุเจดีย์ของวัดบางหว้าใหญ่ (วัดระฆังโฆสิตาราม) โดยสถานที่ตั้งทั้งสองแห่งนี้ เป็นจุดนำไปสู่แนวแกนเพื่อเชื่อมการเดินทางสัญจรของผู้คนทั้งสองฝั่งลำน้ำ ก่อให้เกิดเส้นทางข้ามฝั่งมายังกำแพงเมืองที่มี “ประตูท่าช้าง” เป็นประตูเมืองสำคัญของเขตพื้นที่วังหลวง ซึ่งเกิดจากการปรับบริเวณพื้นที่วังของเจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ และบริเวณพื้นที่ของบ้านพระยาราชาเศรษฐีที่ตั้งอยู่ริมฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาให้เป็นแนวสุดเขตของพื้นที่วังหลวงของราชธานีใหม่ (ภาพที่ 1)

เส้นทางสัญจรดังกล่าว นับว่ามีความสำคัญต่อภูมิศาสตร์ของระบบเมืองเป็นอย่างยิ่ง ดังจะพบได้จากหนึ่งในหลายเหตุการณ์สำคัญ อาทิ การอัญเชิญ “พระใหญ่” คือ “พระศรีศากยมุนี” จากวัดมหาธาตุใจกลางราชธานีของกรุงสุโขทัยมาขึ้นที่ท่าช้างของวังหลวง (จากเหตุการณ์ครั้งนี้ “ท่าช้าง” จึงมีอีกชื่อเรียกหนึ่งว่า “ท่าพระ”) เพื่ออัญเชิญ “พระใหญ่” ไปตามเส้นทางสายนี้ผ่านที่ตั้งของ “หลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์” ซึ่งเป็นตำแหน่งพื้นที่กลางเมืองในต้นแผ่นดินของรัชกาลที่ 1 แล้วจึงเสด็จต่อไปยังพื้นที่กลางเมืองแห่งใหม่หลังจากที่ได้มีการขยายพื้นที่เมืองออกไปแล้วเสร็จในช่วงปลายแผ่นดินของรัชกาลเดียวกัน

การปรับเปลี่ยนบริเวณพื้นที่ใช้งานทางฝั่งตะวันออกของกรุงธนบุรีในสมัยรัตนโกสินทร์ ทำให้เกิดเส้นทางจากประตูเมืองของท่าช้างวังหลวงมาเป็นเส้นทางสัญจรหลัก(ปัจจุบันคือถนนหน้าพระลาน) ซึ่งเป็น “แกนเมือง” หนึ่งในองค์ประกอบสำคัญของหลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์ (ภาพที่ 1, 8) ลักษณะทางภูมิศาสตร์กายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์ในปัจจุบันยังคงแสดงให้เห็นร่องรอยเขตพื้นที่ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญของเมืองคือ เขตพื้นที่ของวังหน้าซึ่งอยู่ทางทิศเหนือของเมือง เขตพื้นที่ของวังหลวงซึ่งอยู่ทางทิศใต้ของเมือง และเขตพื้นที่เชื่อมระหว่างวังหลวงกับวังหน้าซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณพื้นที่ส่วนกลางของเมือง คือ หลักเมือง และทุ่งพระเมรุ (สนามหลวง) อันเกิดจากแนวแกนแรกของระบบผังเมืองที่สอดคล้องกับสภาพทางภูมิศาสตร์ (ภาพที่ 2)

บริเวณเขตพื้นที่ดังกล่าว จึงถูกกำหนดให้แยกออกจากกันตามทิศเหนือ-ใต้ มีพื้นที่ใช้งานเพื่อการประกอบพระราชพิธีสำคัญต่าง ๆ คือพื้นที่ของทุ่งพระเมรุโดยมี “หลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์” เป็นหมุดหมายแสดงที่ตั้ง ณ บริเวณตำแหน่งพื้นที่กลางเมือง ซึ่งตั้งกึ่งกลางระหว่างบริเวณพื้นที่ของวังหลวง และพื้นที่ของทุ่งพระเมรุมาถึงปัจจุบัน

ภาพที่ 1: แสดงเส้นทางสัญจรในสมัยรัชกาลที่ 1 ที่เกิดขึ้นหลังจากการกำหนดหมุดหมายที่ตั้งองค์ประกอบสำคัญของเมืองคือ “หลักเมือง” (จุดดาวห้าแฉก) และแกนเมืองที่เชื่อมจากพระบรมธาตุวัดบางหว้าใหญ่

ภาพที่ 2: แสดงภูมิศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ที่เกิดจากการกำหนดที่ตั้งของหลักเมือง (จุดดาวห้าแฉก) ที่สัมพันธ์กับ “วังหลวง” (เส้นสีแดง) และ “วังหน้า” (เส้นสีส้ม) โดยมี “หลักเมือง” ตั้งอยู่แกนกลางเขตพื้นที่วังทั้งสอง

ที่มา: ปรับปรุงจาก องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า

เมื่อพิจารณาถึงบริบททางสังคม-การเมืองในช่วงเวลาดังกล่าว ยังคงอยู่ในสภาวะการณ์สงครามท่ามกลางการปรับปรุงบ้านเมืองขึ้นใหม่ แนวคิดการตั้งค่ายแบบขุนศึกจึงมีความสอดคล้องกับแนวคิดการตั้งเมืองของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก คือการให้ความสำคัญในประเด็นของ “ชัยภูมิ” ที่สอดคล้องกับสถานการณ์ในช่วงเวลานั้น จึงทำให้หลักเมืองและองค์ประกอบสำคัญของการสร้างกรุงรัตนโกสินทร์มีรูปแบบของเมือง และแบบแผนต่างๆของการสร้างเมืองดังเช่น ป้อม ค่าย ฯลฯ ที่สอดคล้องกับตำราพิชัยสงครามที่มีชัยภูมิแบบ “นาคนาม” คืออยู่ใกล้แม่น้ำหรือห้วยน้ำไหล การจัดวางตำแหน่งต่างๆในกองทัพจึงมีความสัมพันธ์กับชัยภูมิที่ตั้งริมฝั่งน้ำด้วยเช่นกัน หมุดหมายสำคัญหนึ่งที่ถูกกำหนดเมื่อแรกสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์คือ การสร้าง “สัญญา” แห่งความ “มั่นคง มีชัย” ให้เกิดเป็นรูปธรรมด้วยการ “สร้างหมุดหมายหลักเมืองแห่งกรุงรัตนโกสินทร์” และยังสามารถนำไปสู่ความเข้าใจเหตุผลในการตั้งหลักเมืองต่างๆในเขตชั้นถัดมาในเวลาต่อมาได้ด้วยเช่นกัน

หลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์จึงมีการผสมผสานแนวคิดที่มาจาก คติ ความเชื่อเรื่อง “พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์กลางเมือง” เปรียบดังหัวใจของเมืองที่เชื่อมโยงแนวคิดพื้นที่กลางเมืองด้วย “พุทธศาสนา” เนื่องด้วยความเชื่อในด้านตำแหน่งที่ตั้งบนชัยภูมิที่ดี มีความมั่นคงและมีความเป็นสวัสดิมงคล จะสามารถส่งผลดีต่อเมือง รวมถึงผู้คนในเมืองที่จะได้รับการปกป้องคุ้มครองจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เพื่อให้บ้านเมืองปกติสุขและยั่งยืนตลอดไป

2.2 รูปแบบศิลปกรรมของเสาหลักเมือง สมัยรัชกาลที่ 1

หมุดหมาย อันแสดงถึงพื้นที่จุดศูนย์กลางเมืองในระยะแรกเริ่มการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานีอย่างเป็นทางการคือ เสาหลักเมืองในสมัยรัชกาลที่ 1 ซึ่งเป็นเสาไม้เนื้อแข็งที่นำมาปรับแต่งให้เป็นแท่งเสากลมเพื่อเลียนแบบลักษณะลำต้นของไม้ธรรมชาติ โดยสร้างมาจากไม้สองชนิด คือ “ส่วนแกนหลักของเสาคือไม้ชัยพฤกษ์” และ “ส่วนที่ใช้ประกอบที่ผิวนอกคือไม้จันทน์” โดยมีการใช้รูปแบบของชุดดอกบัว มีขนาดสัดส่วนที่เรียวยาว ปิดด้วยทองคำเปลวทั้งเสา โดยมีองค์ประกอบของเสาดังนี้ (ภาพที่ 3)

ส่วนยอดเสา

ส่วนยอดของเสาหลักเมือง มีรูปแบบเป็นรูปดอกบัวตูม ซึ่งมีลักษณะเลียนแบบดอกบัวตามธรรมชาติ โดยพบได้จากรูปทรงของดอกบัว ซึ่งเป็นกลีบบัวซ้อนสลักกันเป็นชั้นขึ้นไปถึงส่วนยอดอย่างเป็นระเบียบ และได้สัดส่วนตามธรรมชาติ โดยมี เส้นสาย รายละเอียดแนวเส้นของกลีบบัวที่เป็นระเบียบในลักษณะเดียวกับแนวริ้วของผิวกลีบบัวแบบธรรมชาติ นอกจากนี้ ส่วนของยอดดอกบัว มีพื้นที่เพื่อบรรจุดวงชะตาของกรุงรัตนโกสินทร์ โดยมีพื้นที่ภายในเป็นช่องสำหรับบรรจุดวงชะตากรุงเทพมหานคร (กรมศิลปากร, 2531: 4-5)

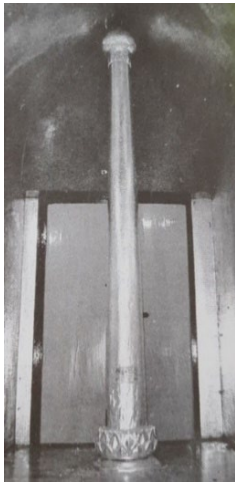
ส่วนกลางแท่งเสา

ส่วนกลางของเสาหลักเมือง เป็นลักษณะแท่งเสากลมเรียวยาวที่ส่วนปลายยอดของเสา ผิวเรียบเกลี้ยง ตั้งตรงสูงขึ้นไปสู่ท้องฟ้า ดังเช่น “ก้านดอกบัวธรรมชาติ” นอกจากนี้ ยังมีการใช้ไม้สองชนิดมาประกอบกัน คือ แกนในเป็นเสาไม้ชัยพฤกษ์ โดยมีไม้แก่นจันทน์ประกบนอก (กรมศิลปากร, อ้างแล้ว) ส่วนปลายบนของเสามีการตกแต่งด้วยลายเชิงบน (เพื่อองอุบะ) ที่เป็นกระบวนลายกระจังเรียงร้อยโอบรอบเสา โดยไม่พบลวดลายกรวยเชิงที่ส่วนโคนเสา

ส่วนฐานของเสา

ส่วนฐานของเสาหลักเมือง มีรูปแบบที่เป็นฐานบัวรูปแบบ “บัวธรรมชาติ” ที่เป็นลักษณะของบัวบาน (บัวหงาย) และมีองค์ประกอบของบัวคว่ำขนาดเล็กซึ่งเป็นรูปแบบของบัวประดิษฐ์ที่ไม่มีรายละเอียดของลวดลาย โดยมีลวดบัวเพียงเล็กน้อย จากลักษณะดังกล่าวบัวหงายและบัวคว่ำทั้งสองรูปแบบที่มีความแตกต่างกันนี้ จึงน่าจะมีการสร้างหรือซ่อมต่างช่วงเวลา (สุวรรณค์ ตั้งตรงสิทธิกุล, 2561: 81 - 82)

นอกจากนี้ จากการศึกษาารูปแบบของเสาหลักเมือง ซึ่งรวมถึงหลักบ้านและใจบ้านที่ปรากฏในพื้นที่ต่าง ๆ มักมีรูปแบบที่เป็นเสาไม้โดยมีส่วนปลายยอดเป็นรูป “ดอกบัว” ที่มีทั้งจำนวน 1 เสา และจำนวน 5 เสา โดยมีเสากลางเป็นประธาน มีความสูงที่สุด การพบรูปแบบเสาที่มียอดเป็นดอกบัว คงจะมีความสัมพันธ์หรืออาจได้รับแรงบันดาลใจเริ่มแรกจากเสาหลักเมืองในช่วงสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง โดยมีความสัมพันธ์ทางแนวคิดที่สืบเนื่องกันมา ฯลฯ

ภาพที่ 3: เสาหลักเมืองกรุงเทพฯ สมัยรัชกาลที่ 1 ที่มา: จดหมายเหตุการปรับปรุงศาลหลักเมืองกรุงเทพมหานคร พุทธศักราช 2325-2529, หน้า 4.

ภาพที่ 4: “เสาใจบ้าน” บ้านร่องแง อำเภอบัว จังหวัดน่าน เป็นเสากลม ส่วนยอดเป็นดอกบัวในลักษณะเดียวกับเสาหลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์ ที่มา: สวรรค์ ตั้งตรงสิทธิกุล

จากหลักฐานบันทึกและพงศาวดารในดินแดนต่างๆ พบว่า ในช่วงระยะแรกเริ่มของการนับถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของบ้านและเมือง มักเป็นการบูชานับถือ “ต้นไม้ใหญ่” (สวรรค์ ตั้งตรงสิทธิกุล, 2561: 40-49) รวมถึง “หลักหิน” (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2560: 306-310) บางหลักที่มีความมุ่งหมายให้เป็นหมุดหมายหลักบ้าน-หลักเมือง ซึ่งมักถูกฝังหรือปักลงดินโดยไม่พบการใช้เสาไม้ที่ผ่านการ “แปรรูป” ดังเช่นเสาหลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์แต่อย่างใด (สวรรค์ ตั้งตรงสิทธิกุล, 2560: 101, 107, 126) รูปแบบของเสาและกลุ่มเสาที่มียอดเป็นดอกบัวดังกล่าว ยังสามารถพบหลักฐานที่เป็น “หลักบ้านและหลักเมือง” หลายแห่งในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ รวมถึง “ใจบ้าน” อีกหลายแห่งในเขตภาคเหนือ อาทิ “เมืองบัว” (ภาพที่ 4) ฯลฯ

นอกจากนี้ เสาหลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์ ยังมี “รากเสา” (ที่เป็นเสาท่อนเดียวกัน)ที่ยังลึกลงไปใต้ดิน โดยมีแผ่นศิลาฝังวางลงบนก้อนดิน การนำ “แผ่นศิลา” เพื่อใช้รองรับเสาหลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์ (กรมศิลปากร, 2525: 4) โดยรองรับส่วนของรากเสาที่อยู่ใต้ดิน ชี้ให้เห็นความเชื่อมโยงถึง การแสดง “สัญลักษณ์” เป็นตัวหมุดหมายด้วยรูปแบบเสาของหลักเมือง เพื่อบ่งบอกที่ตั้งอันศักดิ์สิทธิ์กลางเมือง (ณ ขณะนั้น) ซึ่งเป็นแนวคิดเดียวกับความนิยมนำศิลาที่คงรูปทรงธรรมชาติมาตกแต่งผิวและฝังลงใต้ดิน ณ ตำแหน่งพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของเมืองในครั้งโบราณกาล โดยมีการเชิญเทวดาประจำเมืองคือ “พระหลักเมือง” มาสถิตเป็นประธานของหลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์ โดยยังไม่พบการสร้างรูปบุคคลเป็นรูปพระหลักเมือง

จากรูปแบบของเสาหลักเมืองรัชกาลที่ 1 จะเห็นได้ว่า เป็นสิ่งสร้างสรรค์ที่มุ่งเน้นให้มีการใช้งานสอดคล้องกับคติแนวคิดที่สัมพันธ์กับความศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งพบได้จากการให้เสาไม้หลักเมืองมีหน้าที่(Function) ในการบรรจุดวงชาตาของกรุงรัตนโกสินทร์ โดยมีการทำช่องเพื่อบรรจุดวงชาตาของเมืองด้วยภาพลายเส้น ซึ่งเป็นฤกษ์ของวันที่ใช้ประกอบพิธีฝังอาคารพัน (ฝังเสา) เพื่อตั้งหลักเมือง (กรมศิลปากร, 2531: 5 -6) โดยบรรจุไว้ภายในส่วนยอดของดอกบัว

การใช้ไม้สองชนิดมาประกอบเพื่อให้เป็นเสาไม้ต้นเดียวกัน หากพิจารณาในด้าน “เทคนิค” และ “กระบวนการทางด้านงานช่าง” จะพบว่ากรรมวิธีไม้ทั้งสองชนิดที่มีความต่างชนิดกัน เพื่อให้เป็นเสาที่มีความแข็งแรงและมีความเรียบร้อย สมบูรณ์นั้นกระทำได้อย่างมาก จึงเป็นประเด็นที่สามารถสรุปได้ว่า “คติ และความเชื่อเรื่องความศักดิ์สิทธิ์” มีบทบาทและความสำคัญมากกว่า “เทคนิคและวิธี” ในการก่อสร้างเสาหลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์ สิ่งเหล่านี้เป็นความท้าทายความสามารถในด้านงานช่างเป็นอย่างมาก ซึ่งช่างมีความจำเป็นต้องเรียนรู้ด้านเทคนิค วิธี เพื่อเชื่อมต่อวัสดุสองชนิดที่มีคุณลักษณะที่ต่างกันให้มีความแนบสนิทเป็นชิ้นเดียวกัน เพื่อยืดอายุการใช้งานของเสาไม้หลักเมืองให้มีความแข็งแรงคงทนยาวนานที่สุด อันส่งผลดีต่อจิตใจและความเชื่อมั่นในสวัสดิมงคลแก่บ้านเมือง

การพบรูปแบบของ “ดอกบัวหัวเสา” (รูปที่ 11) และรูปแบบของส่วน “บัวหางที่ฐานเสา” (รูปที่ 10) มีลักษณะเลียนแบบธรรมชาติ สันนิษฐานว่าน่าจะมีการสร้างขึ้นมาในเวลาเดียวกัน โดยส่วนบัวคว่ำขนาดเล็กของฐานเสาที่มีรูปแบบเรียบง่ายและมีความแตกต่างอาจเกิดจากการสร้างขึ้นมาจากภายหลัง อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าส่วนของบัวคว่ำของฐานบัวจะสร้างขึ้นมาในเวลาเดียวกันหรือไม่ก็ตาม รูปแบบของชุดฐานบัวดังกล่าวชี้ให้เห็นว่า ช่างน่าจะไม่ต้องการให้ส่วนของบัวคว่ำมีความโดดเด่น แต่กลับต้องการเสริมให้ส่วนของ “บัวหางที่เป็นบัวบานแบบธรรมชาติ” มีความโดดเด่นเพื่อให้ปรับกับส่วนยอดของดอกบัว องค์ประกอบส่วนบัวคว่ำของฐานบัว จึงมีส่วนสำคัญที่ทำให้ชุดเสาหลักเมืองโดยรวมเกิดความเรียบร้อย สมบูรณ์ เกิดความมั่นคงทั้งทางด้านโครงสร้างและการรับรู้ทางสายตา (สวรค์ ตั้งตรงสิทธิกุล, 2561: 81)

ข้อสันนิษฐานอีกประการหนึ่งที่สมควรนำไปพิจารณาถึงความเป็นไปได้ว่า รูปแบบเสาหลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อแรกตั้งในแผ่นดินของรัชกาลที่ 1 อาจมีความสัมพันธ์กับ “รัชกาลที่ 1” กับ “คติในพุทธศาสนา” ทำให้เกิดแนวความคิดการสร้างหมุดหมายของหลักเมือง ด้วยเสากลมที่มีรูปแบบเป็น “ก้านดอกบัวตูมช่อตั้งตรง โดยมีส่วนฐานที่เป็นดอกบัวบานรองรับ” ประเด็นดังกล่าวมีความน่าสนใจ และสามารถช่วยอธิบายชุดความคิดของรัชกาลที่ 1 ได้เป็นอย่างดี

2.3 หลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์ กับนัยความหมายที่ปรากฏในไตรภูมิฯ

สังคมไทยเรียนรู้โลกของจักรวาลจากไตรภูมิมานานแล้วคือ “ไตรภูมิอภินิหาร” (ไตรภูมิพระร่วง) ซึ่งนักวิชาการเชื่อว่า พระยาสิทธิเทพเป็นผู้แต่งมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย (ราชบัณฑิตยสถาน, 2544: 1-5) และมีการคัดลอกต่อ ๆ กันมา เมื่อรัชกาลที่ 1 สถาปนาราชธานีแห่งใหม่ก็ได้มีการนำ “ไตรภูมิอภินิหาร” มาปริวรรตเพื่อให้มีความสอดคล้องกับบริบทและสภาพทางสังคมการเมือง ฯลฯ และเรียกชื่อใหม่ว่า “ไตรภูมิโลกวินิจฉายกถา” ซึ่งมี 2 ส่วน โดยถูกแต่งขึ้นในช่วงต้นแผ่นดิน และปลายแผ่นดินของรัชกาลที่ 1 ตามลำดับ แต่ละส่วนล้วนมีความสำคัญ ในการอธิบายแนวความคิดการปกครองกรุงรัตนโกสินทร์อันเป็นราชธานีแห่งใหม่ได้เป็นอย่างดี ซึ่งรวมถึงแนวความคิดตั้งหมุดหมายหลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์ ที่มีความสัมพันธ์กับเนื้อหาสำคัญในคติไตรภูมิทั้งสองส่วนที่สอดคล้องกับช่วงเวลานั้นอย่างมีนัยสำคัญ

ในไตรภูมิโลกวินิจฉายกถา ได้กล่าวถึง “วิภูษะ” ที่หมุนเวียนไปคือ ความพินาศและการถือกำเนิดขึ้นใหม่ของจักรวาล โดยมีลำดับของเหตุการณ์ดังต่อไปนี้

1. ระยะเวลาจักรวาลเริ่มถูกทำลาย จาก 3 ปัจจัย คือ ไฟ น้ำ และ ลม
2. ระยะเวลาแห่งความเว้งว่างเปล่า ไปจนกระทั่งเริ่มมีการก่อกำเนิดขึ้นของสรรพสิ่ง
3. ระยะเวลาเริ่มก่อตัวขึ้นใหม่ จนถึงทุกสิ่งในจักรวาลเจริญเต็มที่
4. ระยะเวลาที่จักรวาลสมบูรณ์แล้ว เพื่อจะตั้งต้นไปสู่ความล่มสลายอีกครั้ง

สิ่งที่มีความสำคัญใน “วิภูษะ” คือการกล่าวถึงเหตุการณ์ที่เกิดพระอาทิตย์ขึ้น 7 ดวง เกิดเป็นเพลิงไหม้ทั้งเขาพระสุเมรุ ป่าหิมพานต์ไปจนถึงวิมานเหล่าเทวดาและพรหม หลังจากนั้นเกิดฝนตกล้นท่วมแผ่นดินจนถึงเมืองพรหม ต่อมาลมก็พัดพาให้น้ำเริ่มแห้งไล่ลงไปตามลำดับชั้น ตั้งแต่ชั้นพรหมลงไปจนเขาพระสุเมรุเริ่มโผล่พ้นเหนือน้ำ และทวีปต่างๆถือกำเนิดขึ้นใหม่อีกครั้ง โดยมีการให้คำอธิบายเพิ่มขึ้นในประเด็นแนวคิดเรื่อง “โลกใหม่” ที่เกิดขึ้นหลังจากการดับสลายลงไปตามวัฏจักร

สิ่งนี้ชี้ให้เห็นถึงความมุ่งหมายของผู้สร้าง(รัชกาลที่ 1) ที่ต้องการให้ไตรภูมิฉบับใหม่เป็นส่วนหนึ่งของการสถาปนา “โลกทรรศน์ใหม่” ให้แก่คนในสังคม (สายชล สัตยานุรักษ์, 2546: 119) ที่ผ่านเหตุการณ์ความวุ่นวายเมื่อครั้งเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 อันเปรียบเสมือนกับความพิพาทของโลกและจักรวาลตามคัมภีร์ เมื่อมาถึงรัชสมัยของพระองค์ การสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ก็เสมือนการเริ่มต้นของโลกขึ้นใหม่อีกครั้ง โดยมีประเด็นที่มีความสอดคล้อง และสัมพันธ์กับการสร้างหลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์ ดังนี้

2.3.1 หลักเมืองกับการเป็นเขาพระสุเมรุแกนกลางจักรวาล

เมื่อโลกและจักรวาลได้ถูกทำลายลงไปตาม “วิภูษะ” จาก 3 ปัจจัย คือ ไฟ น้ำ และ ลมที่พัดให้น้ำค่อยๆแห้งลงไป ทำให้แผ่นดินเริ่มแห้ง เกิดสิ่งต่างๆขึ้นใหม่อีกครั้ง เขาพระสุเมรุจึงเป็นสิ่งแรกที่ปรากฏขึ้น อันเนื่องมาจากเป็นจุดที่สูงที่สุดของจักรวาล โดยมีการกล่าวถึงในไตรภูมิโลกวินิจฉยถา (กรมศิลปากร, 2535: 103) ได้พรรณนาถึงสัณฐานของเขาพระสุเมรุซึ่งเป็นแกนจักรวาลเมื่อครั้งที่สูงพินน้ำ ไว้ว่า

“...เขาพระสุเมรุอันแวดล้อมไปด้วยเขาสัตตบริภัณฑ์นั้น ปรากฏประดุจดอกบัวดอกหนึ่ง อันอยู่ในท่ามกลางแห่งสระ เห็นทวีปทั้ง 4 นั้นปรากฏประดุจใบบัว 4 ใบอันอยู่ในทิศทั้ง 4 แห่งดอกบัว....”

จากเนื้อความของไตรภูมิโลกวินิจฉยถา ส่วนวันที่ 2 สามารถชี้ให้เห็นว่า ตำแหน่งตรงกลางที่สูงที่สุดคือเขาพระสุเมรุอัน ประดุจดอกบัวดอกหนึ่งที่ชูขึ้นมาอยู่ท่ามกลางแห่งสระ (ภาพที่ 6) ซึ่งสอดคล้องกับรูปแบบส่วนยอดของเสาหลักเมืองในสมัยรัชกาลที่ 1 คือ “เขาพระสุเมรุอันเป็นจุดสูงสุดของจักรวาล” ซึ่งมีรูปลักษณะเป็นช่อ “ดอกบัว” ชูตั้งขึ้นพินน้ำขึ้นมา ก่อนสิ่งอื่น โดยมีความสอดคล้องกับการปรากฏ “เสาหลักเมือง” สมัยรัชกาลที่ 1 ซึ่งเป็นหมุดหมายแรกบนราชธานีแห่งใหม่ที่มี “รูปแบบของเสาดอกบัว” (ภาพที่ 3) สอดคล้องกับส่วนแกนใจกลางของจักรวาลตามเนื้อหาใจความหลักในคติไตรภูมิฯ คือ “เขาพระสุเมรุ” ที่มีลักษณะเป็น “แท่งเสาดั้งตรงและมีความสูงที่สุด” ดังเช่นภาพจิตรกรรมจากสมุดภาพไตรภูมิฯ และจิตรกรรมฝาผนังในช่วงเวลานั้นหรือก่อนหน้านั้น (ภาพที่ 5)

นอกจากนี้ ข้อความจากไตรภูมิโลกวินิจฉยถา ส่วนวันที่ 2 ถูกเขียนขึ้นในช่วงปี พ.ศ. 2345 ซึ่งเป็นช่วงที่เข้าสู่ปลายแผ่นดินของรัชกาลที่ 1 ได้อธิบายถึง “เขาพระสุเมรุเปรียบดังดอกบัวดอกหนึ่ง” อันอยู่ในท่ามกลางทวีปทั้ง 4 ในขณะที่ไตรภูมิฯ ส่วนวันที่ 1 ได้อธิบายถึง “ใบบัวเปรียบดังผืนแผ่นดินใหม่” (ภาพที่ 6) ข้อความดังกล่าวจึงชี้ให้เห็นว่า การปริวรรตโดยการเขียนไตรภูมิฯ เพิ่มเติมในส่วนวันที่ 2 น่าจะได้รับแรงบันดาลใจในการปรับปรุง “เนื้อความ” มาจากรูปแบบของเสาหลักเมืองที่มี “ยอดเป็นดอกบัว” ซึ่งถูกสร้างสรรค์มาก่อนแล้ว หรืออย่างช้าที่สุดก็คงมีการปรับปรุงให้มีรูปแบบดอกบัวในช่วงเวลาเดียวกับการปริวรรตไตรภูมิฯ ส่วนวันที่ 2 ก็เป็นไปได้ เหตุผลดังกล่าวทำให้ทราบถึงความสำคัญของรูปดอกบัวบนยอดเสาหลักเมือง ที่มีการพัฒนา “แนวคิด” มาจาก “คติทางพุทธศาสนา” อันเกี่ยวข้องกับอุดมการณ์ทางการเมืองในช่วงเวลานั้นอย่างชัดเจน

ภาพที่ 5: แสดงภาพเขาพระสุเมรุ ซึ่งเป็นแกนกลางจักรวาลและเป็นภูเขาที่มียอดสูงสุด
ที่มา: สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา - ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 1 เลขที่ 6 หน้า 63.

ภาพที่ 6: แสดงลักษณะของ “ใบบัว” ที่ลอยอยู่บนผิวน้ำ โดยมี “ดอกบัว” ชูช่อตั้งตรงขึ้นเหนือผิวน้ำ
ที่มา: <https://www.springnews.co.th/news/311702> (สืบค้น 9 พฤษภาคม 2565).

2.3.2 หลักรวมกับความหมายของการเกิด “โลกใหม่” คือ “แผ่นดินใหม่”

เมื่อจักรวาลถึงกาลพิเนาศด้วยปัจจัยแห่ง ไฟ น้ำ แล้วจึงเกิดลมพัดทำให้แผ่นดินเริ่มแห้ง เกิดสิ่งต่างๆ ขึ้นใหม่อีกครั้ง เขาพระสุเมรุ และทวีปทั้งสี่ก็ปรากฏขึ้นอีกครั้ง ตามเนื้อความในไตรภูมิภคา (ราชบัญญัติสถาน, 2544: 246) ใจความว่า

...ในแผ่นดินชมพูทวีปอันเรายูนี้เกิดเป็นพระมหาโพธิ์ก่อน ฝ่ายว่าไฟไหม้ก็ไหม้สุดทั้งหลาย สถานที่นั้นเป็นสถานที่พระพุทธรูปเจ้าตรีสทุ(ก)พระองค์ แล้วที่นั่นเฉพาะกลายเป็นชมพูทวีปแล พื้นแห่งนั้นสูงแลกว้างทั้งหลาย เมื่อดอกบัว เมื่อแรกจะเกิดขึ้นที่นั่น (สุทธาวาสพรหมทั้งหลายก็ชวนกันมาดูดอกบัวนั้นแล้วแล) ขึ้นพรหมโลกแล เมื่อน้ำแห้งแลแผ่นดินนี้มีพรหมคันธรส โอชารสอร่อยนักหนาดังละอองนิรุทกปายาส...

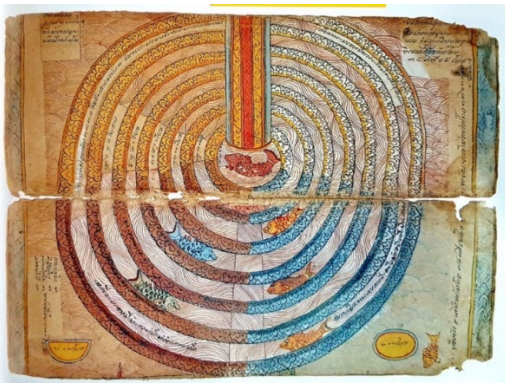
จากข้อความใน “ไตรภูมิภคา” จะพบว่า ชมพูทวีป (ชมพูทวีป) คือพื้นที่สำคัญ โดยเป็นพื้นที่สุดท้ายก่อนที่จะถูกไฟทำลายล้าง และเป็นพื้นที่ที่จะมีดอกบัวผุดขึ้นมาพร้อมกับการเกิดใหม่ของโลกและจักรวาล โดยจำนวนของดอกบัวคือจำนวนพระพุทธรูปเจ้าจะเสด็จลงมาตรัสรู้ ณ ทวีปแห่งนี้ เนื้อความตอนนี้ได้ถูกขยายความเพิ่มขึ้นในไตรภูมิโลกวินิจยภคา ส่วน 1 (พระยารธรรมปริชา (แก้ว รัตประจิตร), 2521: 90) ดังนี้

.....แลพื้นปถพีนี้ เมื่อแรกตั้งขึ้นนั้นปรากฏเปรียบประดุจใบอุบลอันลอยอยู่เหนือหลังน้ำ ประกอบด้วยพันธุ์เปรียบประดุจดอกกรรณิการ์ มีกลิ่นหอม มีรสอันอร่อย เปรียบประดุจใส่ลงซึ่งโอชอันเป็นทิพย์ ทรงลัญฐานนั้น ประดุจพื้นเบื้องหน้าแห่งมธูปายาสอันปราศจากน้ำ

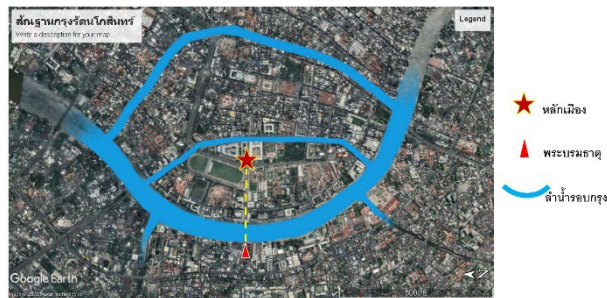
แลภูมิประเทศอันเป็นที่ตั้งแห่งรัตนบัลลังก์ได้เริ่มพระมหาโพธิ์ อันเป็นที่พุทธรูปวิเศษ ทรงพระวิมุตติเศวตบวรฉัตรนั้น เมื่อโลกฉิบหายสิ้นแล้ว ที่อันนั้นจึงฉิบหายเมื่อภายหลัง เมื่อจะตั้งโลกก็ตั้งที่อันนั้นก่อนที่ทั้งปวงจึงตั้งขึ้นต่อภายหลัง ประเทศที่ตั้งพระรัตนบัลลังก์นั้น ได้นำบัญญัติชื่อว่า ศิริชะปถพี ด้วยอรรถว่าเป็นประธานแก่พื้นชมพูทวีป.....

จากเนื้อหาของไตรภูมิฯ ส่วน 1 ชี้ให้เห็นถึงความสอดคล้องในเรื่องแนวคิดผืนแผ่นดินแห่งใหม่อันเป็น “พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์” ของกรุงรัตนโกสินทร์ที่เปรียบผืนดินดั้งเดิม “ใบบัว” ที่ลอยแผ่อยู่เหนือผืนน้ำ และเมื่อพิจารณาตามแผนที่ทางภูมิศาสตร์ที่เปรียบผืนดินใหม่จะพบได้กระจ่างว่า เมื่อแรกสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์พื้นที่บริเวณนี้มี “สภาพภูมิศาสตร์เป็นเกาะ” โดยมีแม่น้ำลำคลองล้อมรอบเหมือนใบบัวที่ลอยอยู่เหนือผืนน้ำเช่นกัน (ภาพที่ 8) คติแนวคิดจากไตรภูมิฯดังกล่าว ยังสอดคล้องกับคติ “การเกิดโลก” ที่ว่าด้วยดอกบัวในคัมภีร์อินเดียบราณ ซึ่งเป็นแหล่งกำเนิดของศาสนาต่าง ๆ รวมถึงพุทธศาสนาที่มีความสัมพันธ์กับผู้คนในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มาอย่างยาวนาน

นอกจากนี้ เนื้อความในไตรภูมิโลกวิจิตรยกถ้อยพจนานุกรมใช้คำว่า “ศิระษะปถพี” จากส่วนที่ 1 และ “ศิระษะแผ่นดิน” จากส่วนที่ 2 ไตรภูมิฯ ทั้งสองส่วนล้วนถูกเขียนขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ จึงแสดงให้เห็นถึงการให้ความสำคัญกับ “ตำแหน่ง” ที่เรียกว่า “ศิระษะปถพี” ซึ่งไม่เคยปรากฏคำดังกล่าวมาก่อน “ศิระษะปถพี” จึงถูกสร้างสรรค์คำขึ้นเป็นครั้งแรกตั้งแต่ต้นแผ่นดินของรัชกาลที่ 1 และนำมาสู่ข้อสันนิษฐานที่ว่า รัชกาลที่ 1 คงมีความตั้งใจแรกที่จะกำหนดให้ “ศิระษะปถพี” เป็นตำแหน่งที่ตั้งของหลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์มาก่อน (ภาพที่ 8) หรืออีกนัยหนึ่ง คือ การสร้าง “สัญญาะ” ที่สัมพันธ์กับ “คติไตรภูมิเพื่อแสดงความเป็นแกนกลางของจักรวาล (ศูนย์กลางเมือง) ตามแกนดิ่ง” (ภาพที่ 7) ที่มีความสัมพันธ์กับช่วงเวลาของการสถาปนาราชธานี สอดคล้องกับเนื้อหาของไตรภูมิฯ ส่วนที่ 1 ตั้งแต่ช่วงปีแรกของการสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งมีการกล่าวถึงแผ่นดินแรกอันเป็นพื้นที่ศูนย์กลางเมือง และเป็นพื้นที่ของ “พระพุทธ” โดยมีการสร้างเครื่องหมายอันเป็นรูปธรรมผ่านการสร้าง “เสาหลักเมือง” ที่มีส่วนปลายยอดเป็นรูป “ดอกบัว” (ภาพที่ 11) ดังที่กล่าวมาแล้ว

ภาพที่ 7: แสดงเขาพระสุเมรุตั้งอยู่กึ่งกลางจักรวาลโดยมีลักษณะเป็นเกาะลอยอยู่เหนือน้ำ
ที่มา: สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 1 เลขที่ 6 หน้า. 35.

ภาพที่ 8: แสดงพื้นที่ที่ตั้งของหลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งอยู่บริเวณพื้นที่กลางเมือง ณ ตำแหน่งของ “ศิระษะปถพี”
ที่มา: ปรับปรุงภาพจาก Google Earth.

แม้ว่า นักวิชาการหลายท่านได้เคยตีความประเด็น “ศิระษะปถพี” หรือ “ศิระษะแผ่นดิน” คือสัญญาะที่แสดงออกมาจากผังและกายภาพของวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามมาแล้ว ทว่า หากได้มีการ “ไล่เรียงช่วงเวลา” ในการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดโพธาราม(วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม)แล้ว จะพบว่าวัดดังกล่าวได้รับการซ่อม-สร้างมาอย่างต่อเนื่องในช่วงต้นของกรุงรัตนโกสินทร์ จึงมีความเป็นไปได้อย่างมากว่าวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามได้ถูกแปลงความหมาย ศิระษะแผ่นดินมาจาก “ไตรภูมิโลกวิจิตรยกถ้อย” อีกครั้ง หลังจากที่ได้มีการสื่อความหมาย “ศิระษะปถพี” คือตำแหน่ง “ที่ตั้งของหลักเมือง” กรุงรัตนโกสินทร์มาก่อน เมื่อเวลาผ่านไปแนวคิด “ศิระษะแผ่นดิน” จึงมีการพัฒนาโดยเพิ่มรายละเอียดอันเป็นรูปธรรมมากขึ้นผ่านการสร้างสรรค์ในงาน “ศิลปะ-สถาปัตยกรรม” ที่มีทั้งความอลังการและความลุ่มลึกภายใต้ “เงื่อนเวลา” ที่เพิ่มมากขึ้นควบคู่ไปกับสภาพความมั่นคงทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ฯลฯ ที่เคลื่อนตามตั้งแต่ช่วงปลายแผ่นดินของรัชกาลที่ 1 จนถึงรัชกาลถัดไปอีกหลายรัชกาล

2.3.3 หลักเมือง สัญลักษณ์ของพระพุทธเจ้าและความเป็นพุทธะของโลกในสมัยรัชกาลที่ 1

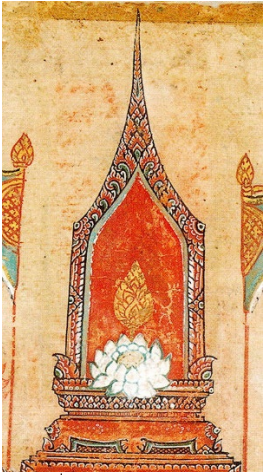
เนื้อความใน “ไตรภูมิโลกวินิจยยกถา” ส่วนวน 1 ได้กล่าวถึง “ดอกบัว” ที่ผุดขึ้นมาเป็นครั้งแรกในแผ่นดินชมพูทวีป (พระยาธรรมปรีชา, อ้างแล้ว) ว่า

...จึงมีปทุมชาติกอหนึ่งเป็นบุพนิมิต บังเกิดในประเทศอันเป็นที่ตั้งแห่งพระรัตนบัลลังก์...ครั้นนั้น มหาพรหมทั้งหลายที่เป็นพระอริยะบุคคล....ก็ชักชวนกันมาดูบุพนิมิตที่กอบัว...

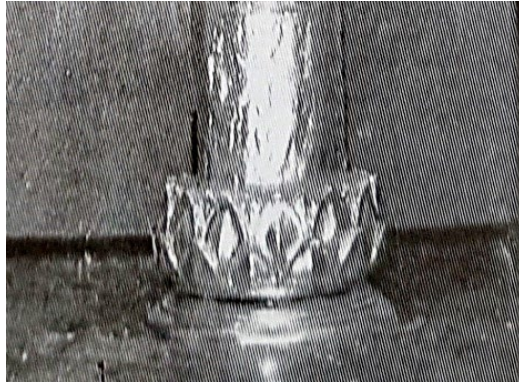
จากเนื้อความ “กอบัว” คือสิ่งที่บอกถึงจำนวนพระพุทธเจ้าที่จะตรัสรู้ในกาลป่านั้น เหล่าพรหมทั้งหลายจะชักชวนกัน มาดูว่ามีกี่ดอก ด้วยเหตุนี้ ดอกบัว จึงหมายถึงพระพุทธเจ้า สอดคล้องกับการแสดงออกทางงานศิลปะในช่วงเวลานั้น (สมัย กรุงธนบุรี – ต้นกรุงรัตนโกสินทร์) ซึ่งนิยามวาดภาพพระพุทธเจ้าแทนความหมายด้วยรูปดอกบัว (ภาพที่ 9) รูปแบบเสาหลัก เมืองรัตนโกสินทร์ จึงมีความสัมพันธ์กับความหมายของ “ดอกบัวทำนาย” ที่ปรากฏในคัมภีร์ การที่รัชกาลที่ 1 ตั้งเสาหลัก เมืองให้เป็นสิ่งแรกของการสถาปนาราชธานีใหม่จึงสอดคล้องกับเนื้อความในไตรภูมิที่กล่าวถึง “ดอกบัว” ซึ่ง “เป็นสิ่งแรกในระบบของจักรวาลที่ได้เกิดขึ้นใหม่” สอดคล้องกับเหตุการณ์ตรัสรู้ของเจ้าชายสิทธัตถะผู้อยู่ในวาระณะกษัตริย์ได้เปลี่ยน พระองค์มาสู่การเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า อีกนัยหนึ่ง “ดอกบัว” ยังสามารถสะท้อนถึงเจตนาของผู้สร้าง(คือรัชกาลที่ 1) ที่ ต้องการสื่อถึงความศรัทธาในอุดมคติทางพุทธศาสนา (อคิน รพีพัฒน์, 2527: 62 – 65) ด้วยการสื่อัยความหมายที่ มีความสัมพันธ์กับพระองค์อย่างตรงไปตรงมา

นอกจากนี้ การที่รัชกาลที่ 1 ทรงนำแนวคิด “ธรรมราชา” (อคิน รพีพัฒน์, 2527: 59 – 69) โดยปรากฏเป็นภาพ จิตรกรรมเรื่อง “มาฆมาฆ” ซึ่งเป็นหนึ่งในเรื่องราวที่สัมพันธ์กับ “คติพระอินทร์” อยู่ภายในเรือนหอไตรของวัดระฆังโฆสิตา ราม (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2558) ย่อมแสดงให้เห็นถึงสิทธิธรรม หรือความชอบธรรมของพระองค์ในการย้ายศูนย์กลางการ ปกครองจากฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยามาสู่ฝั่งตะวันออกของกรุงธนบุรีได้เป็นอย่างดี และหากพิจารณาทางภูมิศาสตร์ การตั้งศูนย์กลางเมืองแห่งใหม่ให้เป็นโลกใหม่ในฐานะ “ราชธานีแห่งใหม่” น่าจะมีเหตุผลอีกประการหนึ่งอันเนื่องมาจากพื้นที่ ทางฝั่งตะวันออกในสมัยของกรุงธนบุรีมีผู้น้อยกว่าศูนย์กลางเมืองทางฝั่งตะวันตก โดยพบได้จากจำนวนของศาสนสถานซึ่ง มีเพียง 2 แห่งในเขตกำแพงเมือง คือวัดโพธิ์ และวัดสลัก ทำให้ฝั่งตะวันออกคงมีศักยภาพในการพัฒนาองค์ประกอบของเมือง ตามแนวคิดของรัชกาลที่ 1 ได้เป็นอย่างดี

พระราชกรณียกิจที่สำคัญประการหนึ่งภายหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกปราบดาภิเษก คือมี พระราชโองการให้แต่ง “ไตรภูมิโลกวินิจยยกถา” ตั้งแต่ช่วงแรกที่ทรงสถาปนารัตนโกสินทร์ โดยผู้แต่งได้เลือกสรรหลักคำ สอนจากพระไตรปิฎกและคัมภีร์อื่นๆที่มีความหมายและความสำคัญต่อสังคมในเวลานั้น โดยทำการรวบรวมขึ้นเป็นเรื่องราวที่มี เอกภาพ (สายชล สัตยานุรักษ์, 2546: 119) เมื่อนำมาพิจารณาร่วมกับการให้ความสำคัญ “ศิระชะปถพี” แล้ว ยังพบอีก ประเด็นสำคัญ คือ การเปลี่ยนแนวคิดจักรวาลตามเนื้อหาของ “ไตรภูมิโลกวินิจยยกถา” ที่มีการเปลี่ยนแนวคิดแกนหลักของ จักรวาลจาก “เขาพระสุเมรุ” มาเป็น “โพธิบัลลังก์” กลางมัชฌิมประเทศในชมพูทวีป (ชาติรี ประภิตนทนาการ, 2557: 97) อันแสดงให้เห็นถึงแนวคิดของรัชกาลที่ 1 ในฐานะผู้สถาปนาศูนย์กลางรัฐใหม่ คือกรุงรัตนโกสินทร์อย่างมีนัยสำคัญ โดยเพิ่ม ความสำคัญของพระมหากษัตริย์ทรงอยู่ในฐานะ “พุทธะ” ของโลกแทน (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2543: 56-57) เหล่านี้ล้วนมี ความสัมพันธ์ทางคติ แนวคิด ที่เกี่ยวข้องกันกับรูปแบบของ “ดอกบัว” ทั้งสิ้น

ภาพที่ 9: ภาพดอกบัวเป็นตัวแทนพระพุทธองค์ในฉากภาพมารผจญ
ที่มา : สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา- ฉบับกรุงธนบุรี เล่ม 2 เลขที่ 10. หน้า 80.

ภาพที่ 10: แสดงกายภาพของฐานบัวที่โคนเสาของเสาหลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1
ที่มา: จดหมายเหตุ การปรับปรุงศาลหลักเมืองกรุงเทพมหานคร พุทธศักราช 2325-2529, หน้า 4.

ภาพที่ 11: แสดงกายภาพของยอดดอกบัวบนปลายเสาของเสาหลักเมืองรัชกาลที่ 1
ที่มา: สวรรค์ ตั้งตรงสิทธิกุล

หลักฐานที่สามารถอธิบายภาพ ดอกบัว แทนความหมายของ พระพุทธเจ้า และมีความสัมพันธ์กับ หมุดหมายหลักเมืองในสมัยรัชกาลที่ 1 ที่มีรูปแบบเป็น “แท่งเสาดั้งตรงโดยมีส่วนยอดเป็นรูปดอกบัวตูม และมีส่วนฐานเป็นดอกบัวกลีบบาน” ปรากฏในสมุดภาพไตรภูมิ ช่วงราวสมัยปลายอยุธยาถึงกรุงธนบุรี (ภาพที่ 9) โดยพบชุดดอกบัวดังกล่าวประดิษฐานอยู่ในเรือนที่มีหลังคาทรงสูง (บุษบก, ชุ่มเรือนแก้ว ฯลฯ) ภาพชุดดังกล่าวมีความสอดคล้องกับ “รูปแบบศิลปกรรมของเสาหลักเมืองรัชกาลที่ 1” ที่มีส่วนฐานเป็น “ดอกบัวกลีบบาน” (ภาพที่ 10) ต่อด้วยเส้นตั้งที่แสดงถึงก้านดอก และรูปทรงของ “ดอกบัวตูม” ที่อยู่ส่วนบน (ภาพที่ 11) อย่างชัดเจน งานศิลปกรรมเหล่านี้ล้วนอยู่ในช่วงเวลาที่ยุคสมัยและความสืบเนื่องกันทั้งสิ้น

นอกจากนี้ หลักฐานร่วมสมัยหลายชิ้นยังได้ชี้ให้เห็นความเป็น “พุทธะ” ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เช่น ในจดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี เจ้าครอกวัดโพธิ์ ได้กล่าวถึงเหตุการณ์ตอนเปลี่ยนแผ่นดิน และการเสด็จขึ้นครองราชย์ของรัชกาลที่ 1 ปรากฏในบันทึก “จดหมายเหตุความทรงจำของพระเจ้าไปยิกาเธอ กรมหลวงนรินทรเทวี (เจ้าครอกวัดโพ)” (กรมหลวงนรินทรเทวี, 2546: 71) ความว่า

ณ วันเสาร์ แรม 9 ค่ำ เดือน 5 ลุศักราช 1144 ปีชาน จัตวาศก เพลาสองโมงเศษศุขสวัสดิฤกษ์ เสด็จเข้าพระนครปราบดาภิเษก อติเรกเอกขมสมบัติ จักรพรรดิตราพร้อมถวาย 12 พระก้านัล พระคลัง แล้วมีพระราชโองการรับสั่งให้ตั้งกรุงเทพมหานคร ยังฝั่งบูรพทิศ พระสุริยทรงกรด 7 วัน เมื่อตั้งทวาราวดี อุดมโชคเข้าเหยียบธนบุรี แรกเสด็จยังประทับ ณ วัดควางไม้พระมหาโพธิ์บันลังก์ ประจัญพระยามารด้วยพระบารมี 30 ทศ เปนปฐมกษัตริย์สมเด็จพระเอกาทศราช พระเจ้าปราสาททอง เสด็จข้ามปากฝั่งมหรณพ เฉลิมภพกรุงทวาราวดี ...

จากข้อความนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงมีพระราชวิจารณ์ว่า ท่านผู้เขียนกล่าวในเชิงเปรียบว่าปลับลาวัดโพธิ์ คือ โพธิ์บันลังก์ พระยามาร คือ มารฟากตะวันตก ซึ่งก็คือเหตุการณ์ความวุ่นวายต่างๆที่เกิดขึ้นในกรุงธนบุรี เสด็จข้ามปากมาเฉลิมภพกรุงทวาราวดี ก็คือย้ายมาฟากตะวันออกไม่อยู่เมืองธนบุรีซึ่งเป็นเมืองน้อย (กรมหลวงนรินทรเทวี, 2546: 226) การเปรียบเปรยข้างต้นนี้ แม้จะใช้อ้างอิงตรงไปตรงมาได้ แต่ก็พอที่จะทำให้เห็นร่องรอยว่า ผู้ใกล้ชิดที่

ร่วมเหตุการณ์ในช่วงเวลานั้นคือ “กรมหลวงนรินทรเทวี” ได้มองเหตุการณ์ช่วงเปลี่ยนผ่านนี้ว่า เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกมีสถานะเช่นเดียวกับเหตุการณ์ที่พระพุทธเจ้าทรงผจญพระยามาร ก่อนที่จะชนะและตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในที่สุด

การที่คัมภีร์(ไตรภูมิโลกวินิจฉัยถา) มีการระบุถึงบริเวณพื้นที่ที่มีการก่อเกิดผืนแผ่นดินแรก ซึ่งเป็นประธานหรือศูนย์กลางอันเป็นรัตนบัลลังก์หรือที่ประทับของ “พระพุทธเจ้า” ในทางสัญลักษณ์ จึงเป็นการแสดงถึงสถานะของเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก เมื่อทรงปราบดาภิเษกเป็นพระมหากษัตริย์(รัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์)เป็นผลสำเร็จ โดยปรากฏพระนามใหม่(ในขณะนั้น) ซึ่งถูกบันทึกไว้ใน “พระสุพรรณบัฏ” (นฤมล ธีรวัฒน์, 2539: 7) ดังนี้

“พระบาทสมเด็จพระบรมราชาธิราชรามาธิบดี ศรีสินทรบรมมหาจักรพรรดิราชาธิบดินทร์ ธรณินทราราช รัตนากาศภาสกรวงศ์ องค์ปรมาธิเบศร์ตรีภูวเนตรวรนาถนายก ดิลกรัตนราชชาติอาชาวไศรย สมุหทัยโรมนต์ สกลจักรวาฬาธิบดีเบญทร สุริเยนทราธิบดีนทร์หริหรินทรธาตาธิบดี ศรีวิบุลย์คุณอดมิชฐ ฤทธิราเมศวรมหันทน์ บรมธรรมิกราชาธิราชเดโชไชย พรหมเทพาติเทพยณภูดินทร์ ภูมินทรปรมาธิเบศร์โลกเชษฐวิสุทธิ รัตนมกุฎประเทศตามหาพุทธางกูร บรมบพิตรพระพุทธอยู่หัว”

จากพระนามของรัชกาลที่ 1 ในพระสุพรรณบัฏ ทำให้ทราบถึงความสอดคล้องของเนื้อหาในไตรภูมิโลกวินิจฉัยฉบับที่ 1 กับเนื้อความบางส่วนของพระนามรัชกาลที่ 1 ดังคำที่บริเวณส่วนท้ายของพระนาม ซึ่งสามารถถอดความหมายได้ว่า

“พระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีเชื้อหน่อของพระพุทธเจ้า คือผู้เป็นใหญ่ในโลก ทรงมงกุฎแห่งกษัตริย์ผู้ปกครองกรุงรัตนโกสินทร์”

การถอดความจากพระนามของรัชกาลที่ 1 ดังกล่าว ยังสามารถตีความได้อีกมากกว่าหนึ่งความหมายที่มีนัยไปในทิศทางเดียวกัน ดังเช่นคำว่า “รัตน” ซึ่งอาจหมายรวมถึง “พระแก้วมรกต” ตามพระนามเต็มว่า “พระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากร” ซึ่งพระองค์ทรงเป็นผู้อัญเชิญมาจากกรุงเวียงจันทน์ด้วยพระองค์เอง ประเด็นสำคัญหนึ่งที่สามารถสรุปได้ชัดเจนคือพระนามของรัชกาลที่ 1 ล้วนมีการเชื่อมโยงเพื่อสื่อในความเป็นพระองค์ ในฐานะกษัตริย์พระองค์แรกของแผ่นดินใหม่ “ผู้ทรงเป็นเชื้อหน่อพระพุทธเจ้า” ผู้ที่ตั้งพระทัยมั่นในการฟื้นฟู และค้าชูพระพุทธศาสนา ดังปรากฏใน “กลอนเพลงยาวนิราศเรื่อง รบพม่าที่ท่าดินแดง” (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, 2464: 25) ที่ทรงประพันธ์ไว้ว่า

“...ตั้งใจจะอุประถัมภก ยอยกพระพุทธศาสนา
จะป้องกันขอบขัณฑสีมา รักษาประชาชนแลมนตริ...”

นอกจากนี้ ในแผ่นดินของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสถาปนาพระนามของรัชกาลที่ 1 ขึ้นใหม่ว่า “พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก” และเมื่อมาพิจารณาความหมายของพระนามดังกล่าว ก็จะมีความหมายใกล้เคียงกับความหมายพระนามในพระสุพรรณบัฏของรัชกาลที่ 1 ที่ได้ยกมาแล้ว ซึ่งเป็นการยืนยันถึงความมุ่งหมายของรัชกาลที่ 1 ที่ต้องการสื่อถึงความเป็น “พระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นหน่อของพระพุทธเจ้า” และทรงตั้งใจที่จะ “สร้างโลกใหม่” เพื่อปกป้องดูแลอาณาประชาราษฎร์ในฐานะของ “พระโพธิสัตว์” ซึ่งเป็นแนวคิดรัฐในอุดมคติที่ถูกนำมาบูรณาการด้านการปกครองในช่วงเวลานั้น

3. บทสรุป

การตั้งหลักเมืองในสมัยรัชกาลที่ 1 ของกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งมีความหมายในลักษณะเดียวกับ “เสาเอก” ของเมือง (คือองค์ประกอบหนึ่งที่มีความสำคัญของเรือนพักอาศัยทั้งทางด้านโครงสร้างและคติ) โดยมีการคัดเลือกวัสดุที่มาจากไม้ชัยพฤกษ์อันเป็นไม้มงคล บนชัยภูมิอันเป็นที่ตั้งที่มีการเชื่อม “แกนทางแนวราบ” มาจากพระบรมธาตุสำคัญของวัดที่รัชกาลที่ 1 ทรงมีความผูกพันมาตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี ถือเป็นปรากฏการณ์ใหม่และเป็นจุดเริ่มต้นของการสร้างหลักเมืองไปสู่หัวเมือง

ต่างๆที่อยู่ในเขตชั้นหสึมาโดยคงแนวคิดตามหลักพิไชยสงคราม (สวรรณ ตั้งตรงสิทธิกุล, 2561: 126) อันเป็นปัจจัยสำคัญต่อการตั้งเมืองในช่วงเวลานั้น ภายใต้คติ แนวคิด พิธีกรรม รวมถึงรูปแบบทางศิลปะ-สถาปัตยกรรมแบบเดียวกับเสาหลักเมืองรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ซึ่งมีความสัมพันธ์ต่อภูมิศาสตร์ของเมือง

การเกิดขึ้นของโลกใหม่ที่ปรากฏในเนื้อหาของไตรภูมิโลกวินิจยภคาน มีนัยสำคัญสอดคล้องกับ “ลำดับเวลาของการตั้งราชธานีใหม่” คือ กรุงรัตนโกสินทร์ อันได้แก่ “การตั้งเสาหลักเมือง” (วันอาทิตย์ที่ 21 เมษายน 2325) ภายหลังจากวันที่ได้ปราบดาภิเษกเพียง 15 วัน โดยพบความสอดคล้องกันของเนื้อหาของไตรภูมิโลกวินิจยภคาน กับ รูปแบบของศิลปกรรม และสภาพทางภูมิศาสตร์ที่สัมพันธ์กับการตั้งหลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์ ดังนี้

1) การระบุถึง โลกและจักรวาลได้ถูกทำลายลงไปตามวัฏจักร เมื่อเวลาผ่านไปได้เกิดแผ่นดินแรกอันเป็นจุดสูงสุดของโลก คือ “เขาพระสุเมรุ” เปรียบดังเหตุการณ์ที่กรุงศรีอยุธยาได้ถูกทำลายลง เมื่อเวลาผ่านไปจึงได้มีการตั้งราชธานีครั้งใหม่ โดยรัชกาลที่ 1 ทรงเลือกที่ตั้งศูนย์กลางเมืองใหม่มาทางฝั่งตะวันออกของกรุงธนบุรี และทำการตั้ง “เสาหลักเมือง” ให้เป็น “หมุดหมายแรกตามแนวแกนตั้ง” สูงพื้นผิวดินของราชธานีแห่งใหม่ซึ่งแทนความหมายถึง “เขาพระสุเมรุในทางสัญลักษณ์”

2) การระบุถึง “เขาพระสุเมรุประดุจดอกบัว” ดอกหนึ่งอันอยู่ในท่ามกลางแห่งสระ สอดคล้องกับกายภาพของราชธานีใหม่ คือ “เสาหลักเมืองที่มีรูปแบบเป็นดอกบัวตั้งตรง” ท่ามกลางโอบโค้งของแม่น้ำและลำคลอง

3) การระบุถึง แผ่นดินเมื่อแรกตั้งขึ้นเปรียบดัง “ใบอุบลอันลอยอยู่เหนือหลังน้ำ” สอดคล้องกับภูมิศาสตร์ของกรุงรัตนโกสินทร์อันมีผืนน้ำล้อมรอบเปรียบดังเกาะลอยอยู่บนผืนน้ำ

4) การระบุถึง การตั้งโลกจะเกิดขึ้นก่อนสถานที่อื่นๆซึ่งเป็น “ศิระะปถพี” อันเป็นประธานแก่พื้นชมพูทวีป สอดคล้องกับตำแหน่ง “ที่ตั้งของหลักเมือง” อันเป็นประธานของแผ่นดิน ซึ่งตั้งอยู่บริเวณพื้นที่ใจกลางของราชธานีใหม่ ณ ช่วงเวลาเริ่มแรกแห่งการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์

ประเด็นต่างๆเหล่านี้ ล้วนมีความสอดคล้องกัน ทั้งในด้าน “ลำดับเวลาของการตั้งเมือง” โดยรัชกาลที่ 1 ทรงให้มีการตั้งหมุดหมายหลักเมืองขึ้นเป็นลำดับแรก การเกิดรูปแบบหมุดหมายของหลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็น “เสาหลักเมืองตั้งตรงมีหัวเสาเป็นรูปดอกบัว” บนพื้นที่ ณ บริเวณกึ่งกลางแนวโอบของคิ่งน้ำ จึงมีนัยและความหมายสำคัญในการสื่อถึง “การเกิดโลกใหม่” อันเป็นศูนย์กลางของแผ่นดินแห่งใหม่ ณ ตำแหน่งพื้นที่ที่ถูกให้ความหมายเป็นครั้งแรกว่า “ศิระะปถพี” ซึ่งเป็นหลักฐาน “รูปธรรม” เพื่อสื่อความหมายถึง แผ่นดินของพระมหากษัตริย์ผู้เป็นใหญ่ในโลก ทรงมีเชื้อหน่อของพระพุทธเจ้า ซึ่งทรงมงกุฎแห่งกษัตริย์ปกครองกรุงรัตนโกสินทร์

จากร่องรอยของหลักฐานดังกล่าวมานี้ ผนวกกับลำดับเหตุการณ์ต่างๆในช่วงเปลี่ยนแผ่นดินจากกรุงธนบุรี มาสู่กรุงรัตนโกสินทร์ ทำให้สามารถสรุปได้ว่าพระองค์ให้ความสำคัญถึง “ภูมิหลังเดิม” คือสมัยกรุงธนบุรี เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก และได้ปราบดาภิเษกเป็นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกในเวลาต่อมา ทรงให้มีพิธียกเสาหลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์หลังจากปราบดาภิเษกในเวลาไม่นาน พระราชประสงค์ดังกล่าวไม่เพียงแต่จะมีนัยถึงการไม่กลับไปฟื้นฟูราชธานีที่กรุงศรีอยุธยาให้กลับมาสมบูรณ์ดังเดิมแล้ว หากแต่ทรงมุ่งหมายสถาปนากรุงศรีอยุธยาครั้งใหม่บนแผ่นดินใหม่ในนาม “กรุงรัตนโกสินทร์อินทโยธย” (กรมศิลปากร, 2536: 251) ทรงเลือกที่จะขยายพื้นที่และตั้งศูนย์กลางเมืองออกมาทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา โดยทำการขุดคลองใหม่รอบกรุงเพิ่มขึ้นต่อจากคลองคูเมืองเดิมที่มีมาตั้งแต่ครั้งกรุงธนบุรี

การขุด “คลองรอบกรุง” ตั้งแต่ช่วงเวลาแรกเริ่มของการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ให้เป็นราชธานี ชี้ให้เห็นถึงความมุ่งหมายของรัชกาลที่ 1 ทรงวางแผนให้เมืองใหม่มีขนาดใหญ่กว่าเดิมอีกเท่าตัว เพื่อเตรียมการที่จะป้องกันภัยจากข้าศึกครั้งใหม่อีกด้วย เหตุการณ์ดังกล่าวสอดคล้องกับการสื่อความหมายถึง “ช่วงเวลาของการเกิดโลกใหม่” เพื่อสร้างความหวังและกำลังใจครั้งใหม่ให้กับผู้คนทั้งในเขตพระนครและในขอบเขตชั้นหสึมา ปรากฏการณ์อันเป็นรูปธรรมเหล่านี้ได้ฉายภาพให้เห็นถึงสภาพทางภูมิศาสตร์ของราชธานีใหม่ที่มีการแฝงนัยความหมาย ด้วยการแสดงขอบเขตพื้นที่ของกรุง

รัตนโกสินทร์ที่มีสภาพเป็น “แผ่นดินใหม่ลอยอยู่กลางผืนน้ำประหนึ่งใบอบุลที่ลอยอยู่” ตามที่ระบุไว้ในไตรภูมิฯ ส่วนวน 1 ซึ่งมีความสอดคล้องกับลักษณะของ “ผืนแผ่นดินที่ลอยอยู่เหนือน้ำ” เฉกเช่นเดียวกับกายภาพของกรุงรัตนโกสินทร์ที่มีลักษณะดังเช่น “เกาะลอย” อยู่กลางผืนน้ำ

นอกจากนี้ การกล่าวถึง “เขาพระสุเมรุ” ซึ่งเป็นสถานที่แห่งแรก “ประดิษฐานดอกบัวดอกหนึ่ง อันอยู่ในท่ามกลางแห่งสระดอกบัวดอกแรกที่ชูขึ้นมาเหนือผืนน้ำ” ตามที่ปรากฏใน “ไตรภูมิโลกวิจิตรจินตนิพนธ์” โดยระบุถึงการเป็นสถานที่แห่งแรกหลังจากผ่าน “วิญญู” ที่หมุนเวียนจากความพินาสมาสู่การถือกำเนิดขึ้นใหม่ของจักรวาล ยังมีความสอดคล้องกับ “สัญญาะแรกเริ่มของการสถาปนารัฐใหม่” ผ่าน “เหตุการณ์ - เวลา” ที่มีการ “ตั้งเสาหลักเมือง” ซึ่งเป็น “หมุดหมาย” หมุดแรกของการสถาปนาราชธานีแห่งใหม่ โดยมี “ดอกบัว” และ “พิกัดทางภูมิศาสตร์” คือ หลักฐานรูปแบบศิลปะ-สถาปัตยกรรมสำคัญของ “หลักเมือง” สมัยรัชกาลที่ 1 อันเป็นประจักษ์พยานจวบจนถึงปัจจุบัน

บรรณานุกรม

- Dhani, Prince. (August 1955). “The Reconstruction of Rama 1” *Journal of the Siam Society*, vol. XLIII, 1. pp. 21-48. <https://www.springnews.co.th/news/311702> (9 พฤษภาคม 2565).
- กรมศิลปากร. (2525). *จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์*. กรุงเทพฯ: สหประชาชาติ.
- กรมศิลปากร. (2531). *จดหมายเหตุ การปรับปรุงศาลหลักเมืองกรุงเทพมหานคร พุทธศักราช 2325-2529*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์องค์การทหารผ่านศึก.
- กรมศิลปากร. (2535). *วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (หมวดศาสนาจักร) ไตรภูมิโลกวิจิตรจินตนิพนธ์*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- กรมศิลปากร. (2536). *วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 3 (หมวดศาสนาจักร) สังคีตยวงค์*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- กรมศิลปากร. (2540). *บัวองค์ประกอบประวัติศาสตร์ ศิลปวัฒนธรรมไทย*. กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์.
- กรมศิลปากร. (2545). *ตำราพิไชยสงคราม ฉบับรัชกาลที่ 1*. กรุงเทพฯ: รุ่งศิลป์การพิมพ์, 2531.
- คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะกรรมการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว. (2542). *สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับธนบุรี เล่ม 1*. จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ. (ม.ป.ท.)
- คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะกรรมการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว. (2542). *สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับกรุงศรีอยุธยา-ฉบับธนบุรี เล่ม 2*. จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ. (ม.ป.ท.)
- ชาตรี ประกิตนทการ. (2557). *ความหมายทางสังคมและการเมืองในสถาปัตยกรรมสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก*. รายงานการวิจัยโดยทุนอุดหนุนจาก สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมราชชนนี. (2546). *พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2*. กรุงเทพฯ: ไอเดียสแควร์.
- ทิพากรวงษ์ มหาโกษาธิปตี, เจ้าพระยา. (2444). (กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ตรวจชำระ) *พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1*. พระนคร: บำรุงนุกุลกิจ, (ร.ศ.120).
- ธรรมปรีชา, พระยา. (แก้ว รักตประจิตร์). (2521). *ไตรภูมิโลกวิจิตร ฉบับที่ 1*. พิมพ์ครั้งที่ 2. อนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นายทองสุก กาญจนพันธุ์ 28 พฤศจิกายน 2521.
- นรินทรเทวี, กรมหลวง. (2546). *จดหมายเหตุความทรงจำของพระเจ้าไปยิกาเธอ กรมหลวงนรินทรเทวี (เจ้าครอกวัดโพ) ตั้งแต่ จ.ศ.1129 - 1182 เป็นเวลา 53 ปี*. พิมพ์ครั้งที่ 4, กรุงเทพฯ: ต้นฉบับ.

- นฤมล ชีรวัดน์, (2539). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่1 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์: ฉบับตัวเขียน. นิธิ เอียวศรีวงศ์ บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: อมรินทร์วิชาการ.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2543). ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา. พิมพ์ครั้งที่2. กรุงเทพฯ: มติชน.
- นิยะดา เหล่าสุนทร. (ม.ป.ป.) การฟื้นฟูอักษรศาสตร์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช. กรุงเทพฯ: เลียงเชียง.
- แนน้อย ศักดิ์ศรี, ม.ร.ว.และคณะ. (2531). สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง 1 กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพ.
- แนน้อย ศักดิ์ศรี,ม.ร.ว. และคณะ. (2534). องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, พระบาทสมเด็จพระ. (2464). พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 1 กลอนเพลงยาวนิราศ เรื่อง รบพม่าที่ท่าดินแดง. พระนคร: ไสภณพิพรธนากร.
- พระราชกำหนดปี พ.ศ. 2325. (พระราชกำหนดใหม่ 35), ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1, เล่ม 3.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2544). พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทย สมัยสุโขทัย ไตรภูมิภคา, กรุงเทพฯ: อรุณการพิมพ์.
- รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง. (2560). หลักหิน-ใบเสมา ในวัฒนธรรมทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย. กรุงเทพฯ: มิตร 41.
- รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล. (2552). “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ที่มาของสมุดภาพไตรภูมิ”. วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- รุ่งโรจน์ ภิรมย์อนุกูล. (2558). “วัดระฆัง: มหาธาตุของเมืองธนบุรี”. เอกสารประกอบการบรรยาย ศิลปกรรมในวัดระฆังโฆสิตาราม. วันที่ 28-29 มีนาคม มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนดุสิต.
- วัชรวิ วัชรสินธุ์. (2534). “การศึกษาการออกแบบสถาปัตยกรรมวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม.” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สน สีมাত্রัง. (ม.ป.ป.). คติความเชื่อเรื่องไตรภูมิและจักรวาลวิทยาในงานศิลปกรรมไทย. เอกสารคำสอน รายวิชา 364 407 สันนาศิลปะไทยประเพณี หลักสูตรศิลปมหาบัณฑิต สาขาวิชาประยุกต์ศิลปศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สวรรค์ ตั้งตรงสิทธิกุล. (2561). “หลักเมือง: พัฒนาการคติ แนวคิดสู่งานศิลปะและสถาปัตยกรรม”. วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- สวรรค์ ตั้งตรงสิทธิกุล. (เมษายน 2558). “การสร้าง หลักชัย แกนเมือง เมื่อแรกสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์อินทอโยธยา” ศิลปวัฒนธรรม, กรุงเทพฯ: มติชน, 36. 102-119.
- สวรรค์ ตั้งตรงสิทธิกุลและคณะ. (2560). “หลักบ้านหลักเมืองไทย-ลาวลุ่มน้ำโขง: กรณีศึกษาพื้นที่ศิลปวัฒนธรรมร่วมภูมิภาคของนครหลวงเวียงจันทน์และหนองคาย”. โครงการวิจัยได้รับทุนอุดหนุนจากกรมส่งเสริมวัฒนธรรม กระทรวงวัฒนธรรม ประจำปีงบประมาณ 2560.
- สายชล สัตยานุรักษ์. (2546). พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก. กรุงเทพฯ: มติชน.
- อคิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว. (2527). สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 – 2416. พิมพ์ครั้งที่ 2. แปลโดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และพรรณณี ฉัตรพลรักษ์. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- เอกสารประกอบการบรรยาย โครงการบริการวิชาการวัฒนธรรมสัจจกร “ศิลปกรรมในวัดระฆังโฆสิตาราม” วันที่ 28-29 มีนาคม มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนดุสิต.